

Kisebbségek alternatív iskolarendszerei a fasiszta Olaszországban

A „Ventennio” évei során az Itáliai-félszigeten az oktatáspolitikai különös tengely mentén mozgott. Benito Mussolini „feketeinges diktatúrájában” olyan önálló pedagógiai rendszer formálódott ki, ahol az oktatás és nevelés kérdései kulcsfontosságúvá emelkedtek, ám elsődleges értelmezési keretüktől jelentősen eltávolodott tartalmakkal kiegészülve. A politikai rendszer vezetői ugyanis az iskolai szintér fő feladatát abban látták, hogy – „a fasizmus szolgálóleányaként” – teremtsen meg és erősítsen a nacionalista és fasiszta tudatot a fiatal generációkban, a társadalom minden rétegében. Az iskolát átjárta a fasiszta ideológia (RENZETTI, 2005).

A fasiszta Olaszország (oktatás)politikájának sajátossága volt a kisebbségekkel szembeni diszkrimináció. A kormányzat az 1920-as évek derekától bezáratta a Dél-Tirolban működő német iskolákat, a 30-as évek végén pedig a zsidó közösséggel szemben fogalmazott meg jogkorlátozó rendelkezéseket, kizárva őket az állami oktatásból. A témaválasztás fontosságát részben az adja, hogy a két világháború közti olasz oktatásügy kérdései a hazai neveléstörténeti kutatók figyelmétől javarészt távol estek (K. FARKAS, 2015a; K. FARKAS, 2015b), másfelől a kutatás a korszakban a dél-tiroli németeket és a zsidókat az iskolai szintéren ért diszkriminációra világít rá, új optikával, párhuzamba állítva, és szélesíteni kívánja a korszakkal kapcsolatos ismeretek körét. A tanulmány feltárja és értelmezi, hogy mely kormányzati szándék húzódott meg az 1920-as évek derekán a Dél-Tirolban lévő német iskolák bezárásának hátterében, milyen közösségi válasz született mindezzel, és milyen jelentőségük volt az ún. Katakombaiskoláknak. Az írás vizsgálja továbbá, hogy milyen politikai indítékok vezettek az 1930-as évek végén a zsidók állami oktatási intézményekből történő kizárásához, mit jelentett a diszkrimináció és az ún. zsidó iskolák az érintettek számára. A tanulmány a szélesebb (oktatás)politikai összefüggések, és a történeti mikrofolyamatok vizsgálatára is hangsúlyt helyez. Jelen kutatás analitikus jellegű, értelmező, a forráselemzés, tartalomelemzés és a szintetizáló elemzés módszerét alkalmazza. Elsődleges forráscsoportként a korabeli vonatkozó oktatásügyi jogszabályok szolgáltak, továbbá – speciális és fontos forráscsoportként – a diszkriminációt átélt emberek visszaemlékezései. A másodlagos forrásokat az olasz fasizmus politikátörténetére és oktatáspolitikájára vonatkozó szakirodalom jelentette (CAFFAZ, 1988; CHIAPPANO, 2005; GABRIELLI, 2015; PALERMO, 2011; SARFATTI, 2009, DI MICHELE, 2010, stb.).

A fasiszta korszak első jelentős oktatáspolitikai intézkedéscsomagja az 1923-as ún. Gentile-reform volt, amely jelentős változásokat hozott az olasz iskola világába (K. FARKAS, 2015b; NIGRO, 2014). Alapját törvényerejű rendeletek alkották, politikai értelemben „cseppfolyósnak” nevezhető: nem közvetlenül a fasizmus ihlette, autoriter és liberális metódusoknak egyaránt helyet adott (MAZZATOSTA, 1978; GAUDIO, 1995; NIGRO, 2014).

A Közoktatásügyi Minisztérium (1929-től Nemzeti Nevelés Minisztériuma) élén sűrűn váltották egymást a miniszterek, az évek előrehaladtával pedig a Gentile reform mind nagyobb változásokon ment keresztül. A Fasiszta Nagytanács által 1939 elején elfogadott „Carta della Scuola” programpontjai a nevelést már egyértelműen politikai tevékenységként írták le.

A fasiszta indoktrináció a rendszer fennmaradását szolgálta (K. FARKAS, 2015b). A korszakban az iskolai erőtér fokozatos faszálódott, a harmincas évek végére pedig már a „rasszista” jelző is ráillett. A rendszer nem tűrte a különbözőséget, a kisebbségek – vallási, nemzeti – üldözésnek voltak kitéve.

Az első világháború után, az 1919. szeptember 10-i Saint Germain-i békeszerződés értelmében Ausztria elveszítette ősi tartományának, Tirolnak a Brenner-hágótól délre eső részét. Az Olaszországhoz került mintegy 74 000 km² kiterjedésű területen 250 000 ember élt, közülük azonban az 1910-es népszámlálás során csak 2,9% vallotta magát olasz nemzetiségűnek (LOZOVIUK, 1993). A Brenner-hágó természetes határként és törésvonalként húzódott Észak- és Dél-Tirol között. A Dél-Tirolban élő mintegy 220 000 német hirtelen egy új állam határai között ébredt, kisebbségi helyzetben. A békediktátum nem kötelezte Olaszországot a Dél-Tirolban élő kisebbségek jogainak tiszteletben tartására. Kezdetben elhangzottak olyan ígéretek, miszerint az annektált területeken élők megőrizhetik iskoláikat, egyesületeiket és intézményeiket, a dolgok azonban másként alakultak (HARTUNGEN, 2002; ADAMI GALLO, 2013).

1923-ban az új hatalom megalakította Trentino tartományt, amely Dél-Tirolt is magában foglalta. A Fasiszta Nagytanács 1923. július elsején megszavazott egy programtervet Alto Adige jövőjéről, „Rendelkezések Alto Adige-ről” címmel (TOLOMEI, 1923). A főbb pontok az alábbiak voltak: 1. Alto Adige és Trentino egy tartománnyá történő egyesítése, Trento központtal; 3. az állampolgárság felülvizsgálata; 5. a német bevándorlás megakadályozása; 6. az 1921-es népszámlálás felülvizsgálata; 7. az olasz nyelv a hivatalos nyelv; 11. a „Südtirol” és a „Deutsch-Südtirol” nevek használatának tilalma; 12. a „Der Tiroler” című lap beszüntetése; 13. a német helységnevek olaszosítása; 14. a helységekben a feliratok olaszosítása; 15. az utcanevek olaszosítása; 16. a német családnevek olaszosítása; 23. támogatás az olasz nyelv és kultúra terjesztésére; 24. olasz óvodák és elemi iskolák létesítése; 25. olasz középszintű iskolák létesítése; 29. szigorú ellenőrzés az egyház felett; 32. a katonai hadosztályok számának növelése Alto Adige-ben (FLAIM, 2010a; TOLOMEI, 1923).

Egy 1923. októberében kelt rendelet értelmében – a Gentile-i reformcsomag részeként – „a Királyság összes iskolájában a tanítás az Állam nyelvén történik. Azon helységekben, ahol hagyományosan más nyelvet beszélnek, ez tananyag lesz, plusz órák keretében.” (RD, n. 2185, 1923, 6505). A rendelet alapján a második nyelv oktatása kötelező a kisebbségi nyelvet beszélők számára, számukra szüleik és törvényes gondviselőik feladata, hogy jelezzék az igényt. A kisebbségi nyelv tanítási programjait a Közoktatásügyi Minisztérium felügyeli. A 6. paragrafus arról beszél, hogy amennyiben nem tudnak megbízni a második nyelv tanításával az adott iskolában dolgozó tanítót, a módszertani igazgató, a tanfelügyelő és a tankerületi igazgató jóváhagyásával olyan szakképesítéssel rendelkező tanerőt bíznak meg az oktatással, aki azt egyidejűleg több iskolában, (kisebb csoportokban) látja el (RD, n. 2185, 1923). A 17. paragrafus tartalmazta azt az előírást, mely szerint az 1923/1924-es tanévtől kezdve az elemi iskolák első osztályaiban a tanítás nyelve az olasz lesz, a rendszert

felmenő jelleggel vezetik be, míg a teljes elemi és középszintű oktatás olasz nyelvűvé válik. A kisebbségi nyelvet „plusz órákban” van lehetőség tanítani és tanulni (RD, n. 2185, 1923). Ez utóbbi inkább a látszat fenntartására szolgált, a valóságban léteztek eszközök arra, hogy „elbátortalanítsák” azokat, akik szerettek volna élni a 17. paragrafusban megfogalmazott lehetőséggel.

Az oktatási szférára hárult az a feladat, hogy olaszokat varázsoljon a rebellisnek tartott dél-tiroli németekből. Az iskola világában evidenciává vált az „olaszosítás” és a „tisztogatás”, itt a harcot az olasz kormányzat a német nyelv használata ellen vívta. 1927/1928-ra a teljes elemi oktatási szint olasz nyelvűvé vált. A rendelkezés a középiskolákat is hasonlóan érintette: 1927-ben néhány papi szeminárium kivételével minden német nyelvű középiskola bezárt (DI MICHELE, 2010; LOZOVIUK, 1993; ADAMI GALLO, 2013).

Az oktatási diszkriminációra a közösség hamarosan annak jelentőségéhez mért választ adott. Ebben kiemelkedő szerepe volt Michael Gamper-nak – katolikus pap, a „Tyrolia” Kiadó elnöke és a „Volksbote” szerkesztője –, aki erőteljes munkába kezdett. Próbálta felrázni a közvéleményt, hogy semmiképpen se szakadjanak el az anyanyelvtől, javasolta, hogy magánúton tanulják a nyelvet, és felvetette, hogy német nyelvű iskolákat kell nyitni. 1923 novemberében a „Volksbote” hasábjain így írt: *„Képzeljétek el, milyen lesz, ha a gyerekeitek, akik most kötelezően olasz iskolába járnak, felnőnek... Legtöbbjük már egy levelet sem fog tudni megírni nektek az anyanyelvén. [...] Azt kell tennünk, amit az őskeresztények. Amikor már nem voltak biztonságban, [...] az üldözésre válaszul az otthonaikba húzódtak. Itt együtt imádkoztak és ápolták a vallást. Amikor az üldözők ide is utánuk értek, akkor a földalatti sírkamrákba, a katakombába menekültek”* (FLAIM, 2010b:51). 1923 novemberében azt javasolta: *„Ameddig nem szereztük vissza, küzdelemmel a német iskolánkat, nem marad más, mint az otthoni tanítás. [...] Hányszor ismétlem, hogy neked kell, német anya, megtanítanod a gyermekedet a német betűre”* (FLAIM, 2010b:51).

A német családok nem akarták elveszíteni az anyanyelvű oktatás lehetőségét. Az anyanyelv ápolása természetesen a szülők feladata is volt, de nem mindenki tudta gyermekét megtanítani a gót betűs írásra, ráadásul dialektust beszéltek, így különösen nehéz volt átváltani az irodalmi nyelvre. Sok esetben a szülők, vagy a nagyobb testvérek vállalták a tanítást, de ez nem volt mindig megoldható vagy elegendő. 1923-ban legálisan kezdett formálódni a magántanítási hálózat, a falvakból kiinduló helyi kezdeményezés nyomán. Itt jutottak szerephez a tanításból elbocsátott német tanítók, akik kieső jövedelmük pótlásaként próbálkoztak magánóraadással, hogy szerény megélhetéshez jussanak. A magánkurzusok nem jelentettek titkos-illegális tevékenységet. Ez az „oktatási háló” azonban nem tudott sokáig fennmaradni: az emberek szegénysége is akadály volt annak, hogy a német szóhoz ily módon jussanak hozzá, majd főleg a folyamatos fasiszta presszió, a tanítók és a szülők megfélemlítése miatt (FLAIM, 2010b).

1924-től „földalatti” iskolákat kezdett szervezni a közösség, ezek voltak az úgynevezett Katakombenschule-k (Katakombaiskolák). A titkos iskolákat az anyanyelvű oktatás lehetőségétől megfosztott gyermekeknek hozták létre. Fenntartásukban jelentős szerepet vállalt a katolikus egyház és persze a családok, anyagi lehetőségeik függvényében, érkeztek külföldi támogatások is. A Katakombaiskolák megalakításában kiemelkedő érdemeket szerzett többek között Michael Gamper, Josef Noldin, Maria Nicolussi, Hildegard Seeber

Meghin, Eduard Reut-Nicolussi. „Gamper főleg a Katakombaiskolák finanszírozásával foglalkozott. [...] ő gondoskodott a tankönyvekről, a tanítók kiképzéséről” (FLAIM, 2010a:57). Sikerült egy szerteágazó „földalatti” iskolahálózatot megteremteni.

A szervezet tényleges teherhordói a tanítók voltak. Nagy felelősséget igényelt a kiválasztásuk. Felkészítő kurzusokat szerveztek számukra, el kellett sajátítaniuk a megfelelő módszertant, és a tanfolyamok arról is meggyőzhették őket, hogy nincsenek egyedül, sokan tevékenykednek a hálózatban és vállalnak kockázatot a német nyelv megőrzéséért (COSSETTO, 2010). Helene Rössler visszaemlékezésében feleleveníti, miként kezdett tanítani a titkos iskolahálózatában. Egy napon, amikor hazaért az iskolából, három kislány csengetett be a házukba, akik megkérték, hogy tanítsa őket németre. Helene Rössler azt felelte: „Igen, ezt sokan szeretnék.” (HAGER, 2015). A kislányok második elemibe jártak. Megbeszéltek egy időpontot, aztán Helene Rössler hetente egyszer tanította őket. A tanítáért semmilyen díjazás nem járt. Megküzdött azzal, hogy nem állt rendelkezésre megfelelő taneszköz, kezdetben csak egy ábécéskönyve volt. „Egy szép régi ábécéskönyv volt, azt használtuk, és a gyerekek örömmel jöttek és elkezdték a német írás tanulását.” (HAGER, 2015). Amint elterjedt a híre a közösség körében, hogy németre tanít, sok anya hívta őt a gyermekeihez. Josefa Haller Auckenthaler 1930 és 1940 között, parasztcsaládok szobáiban tanította a német nyelvet. Így emlékezett: „Mielőtt a Katakombaiskolában a tanítást elkezdhettem, egy fogalmazást kellett készítenem, amit értékelték. Ha ez jó sikerült, taníthatott az illető a Katakombaiskolában, egyébként nem.” (WALTER ÉS REICH, 2015).

A gyerekek második elemiben kezdtek el járni a Katakombaiskolába, mert addigra már tudtak írni és olvasni. A német ábécé magánházak padlásain, pincéiben, istállóiban juthattak csak szerephez. Miután a kisdíjak hazajöttek az „olasz iskolából”, elmentek, hogy megtanulják a német betűket, olvassák a régi ábécéskönyveket, tábláskáikra felírják az első szavakat, titokban és csendesen. Hanna Goldmann úgy emlékezett, hogy a katakombaiskolai tanulás során mindig az asztalon volt a gyerekek előtt egy játék, a „Mensch-ärgere-Dicht-nicht” és ha jött valaki, azonnal a fiókba dugták a füzeteiket és a játékkal kezdtek el foglalkozni (GOLDMANN, 2015).

A Katakombaiskola-hálózat sikeres működésének egyik titka a szigorú szabályokban rejlett. A gyerekeknek évenként mintegy 50 órájuk volt. A csoportokban legkevesebb három, legfeljebb hat gyermek lehetett; a tanítás nem kezdődhetett reggel hét óra előtt és nem taníthattak este hét óra után; az érdekteleneket ki kellett zárni a Katakombaiskolából; a tanítónőknek szigorúan meghatározott program szerint kellett haladniuk. A tanítanivaló a lényegre korlátozódott. A tankönyveket főleg a tanítók szolgáltatták. Sokszor csak lapokat vittek magukkal, vagy egy füzetet, mert azokat könnyebb volt szállítani, elrejteni. Az előírások betartása azonban sokszor nem sikerült, mert a gyerekek délután négy óra után értek haza az iskolából, pihenniük kellett, kikapcsolódni, mert fáradtak voltak. Így gyakran este hat és tíz óra között is tanultak. A vasárnap a német nyelvű hittané volt. A tananyag sok memoritert tartalmazott (COSSETTO, 2010).

A katakombaiskolai tevékenység titkossága miatt a gyerekek sajnós folyamatos stressznek voltak kitéve. Sok esetben még a katakombaiskolai oktatásban részt vevő családok sem tudtak a másiktól. Ha a tevékenységre fény derült, a tanítónők szigorú büntetésre számíthattak, börtönre, vagy arra, hogy otthonuk elhagyására kényszeríthetik őket. A fasiszta rendszer szemében ugyanis politikai disszidensek voltak. A szülőket és tanítókat is félelem

kerítette hatalmába. Az alábbi visszaemlékezés megvilágítja a szituációt: „Amikor megszerverték a katakombaiskolákat, a tanárnő eljött anyámhoz és kérdezte, megengedné-e, hogy odajárjunk. Anyám nemet mondott és elküldte, mert félt a fasisztáktól, meg aztán szegények voltunk. [...] a németet, az írást, az olvasást anyámtól tanultam” (FLAIM, 2010:55). Mindezt Martha Ebner is kiemeli: „az odavezető úton nagyon óvatosnak kellett lenni, hogy senki ne kövessen. A füzetemet mindig a kabátom alá dugtam. Akkoriban félelemben éltünk.” (WALTER ÉS REICH, 2015).

Anna Schwarz di Meltina két éven keresztül, 1938-ban és 1939-ben dolgozott a Katakombenschule-ban. Így emlékezett az ott töltött időre: „Veszélyes volt, nagyon veszélyes, és télen sítalpon is elmentem a legtávolabbi helyre is. [...] kis papírokat kaptunk, utasításokkal, hogy hová kell mennünk tanítani. Elrejtettük a ruhánk alá. A tanítás végeztével, este sítalpon mentem haza” (MICLET, 2014:30). Hamarosan elkezdődtek a találgatások. „Ő lehet, hogy nem is dolgozik, mindig síelni jár; nekünk bezzeg dolgoznunk kell” (MICLET, 2014:30). Visszaemlékezésében említi, hogy az ábécéskönyv mellé saját anyagokat állított össze a tanításhoz. „*A teljes ábécéskönyvet lapokra szedtük, mert így jobban el lehetett rejtteni.*” (HAGER, 2015). Fedőneve „Salten A” volt. Mint emlékezett, „*mindenkinek volt fedőneve. Létezett egy hosszú lista. Ha a német iskolát vissza akartuk szerezni, minden helységben, minden községben egész Dél-Tirolban kellett hogy legyen Notschullehrerin.*” (HAGER, 2015). Tanítói tevékenysége úgy ért véget, hogy valaki feljelentette, és menekülnie kellett. Hanna Goldmann édesanyja a titkos hálózatban tanított, őt többször is letartóztatták, de mivel gyermeket várt, elengedték (GOLDMANN, 2015).

Az iskolák világát erősen németellenes propaganda járta át, ez a rezsimmel szemben ellenséges magatartást váltott ki. Az nemkülönben, hogy a gyerekektől a fasiszta értékrenddel történő kritika nélküli azonosulást várták el. „Kettős értékrenddel” szembesültek: az olasz iskolában azon kellett versengeni, hogy „ki a jobb fasiszta”, a délután pedig a gót betűk felfedezésére várt.

1934-ben Dél-Tirolban már egy német nyelvű tanító sem volt. Új tanítók érkeztek, Itália különböző megyéiből, többségükben fiatalok, akik számára nem jelentett problémát a lakhelyváltás, az új környezet. Sokan azonban csak egy évig maradtak, a tanárcserék állandósultak, mert egyáltalán nem volt könnyű ebben a közegben dolgozni-élni. Tipikus volt, hogy az olasz tanárokat ellenségesen fogadták a helyiek, és gyűlölet övezte a személyüket, Olaszország „követeként” tekintettek rájuk (COSSETTO, 2010). A Katakombaiskolák mintegy másfél évtizeden át, az 1940-es évek elejéig működtek és töltötték be küldetésüket.

A Mussolini-rezsim időszámítása szerinti XVI. évben – 1938-ban – zsidóellenes intézkedések, akár derült égből villámcsapás, érték az olasz zsidókat. Számukra az 1860-as évek voltak a „szépségesen szép, viruló esztendők”, írja Giorgio Bassani „Finzi Continiék kertje” című regényében (BASSANI, 1962:28). Olaszország születése hozta meg számukra a régóta áhított polgári egyenlőséget és „minden reménykedésre, szabad vállalkozásra biztatta” (BASSANI, 1962:28). Az író oldalakkal később új élethelyzetben mutatja be a zsidókat, egy 1938-as olasz napilapból kölcsönvett idézettel: „A jövőben [...] azokat a fiatalokot, akikről megállapítást nyer, hogy a zsidó fajhoz tartoznak, kivétel nélkül el kell távolítani az összes alsó-, közép- és felsőfokú iskolából.” (BASSANI, 1962:78).

A hír igaz volt. Véget értek a „viruló esztendők”, az antiszemita politika hivatalosan kezdetét vette. Benito Mussolini rendszere visszafelé haladt a jogegyenlőség útján. A fasiszta állam kevesebb, mint húsz év alatt leépítette a jogbiztonságot, és 1938-ban eljutott a polgárok egyenlőtlenségének kimondásáig (LUPO, 2005).

Az olasz zsidókat az iskolában érte először diszkrimináció a fasiszta Olaszországban, amely a „legkényesebb területnek számított” (Stefani 1988:95), és az egyik legföltettebb is volt, mindkét részről: zsidó oldalról, és az ellenséges rezsim szemszögéből is. A fasiszta rezsim egy kicsiny közösség ellen indított támadást. 1938-ban Olaszországban 58 412 embernek volt legalább egyik szülője zsidó és 46 656 ember vallotta magát zsidónak. Ez a teljes népesség egy ezrelékének felelt meg (SARFATTI 2009:141).

A nevelési-oktatási szféra „zsidótlanítása” szerves eleme volt egy szélesebb politikai (ezzel együtt nevelésügyi) paradigmának. Mussolini az oktatás szférájában minden kormányellenes elemmel le kívánt számolni, hogy újabb kaput nyisson az olasz nép ideológiai homogenizációja felé. Zsidók elleni programja e ponton szervesen összekapcsolódott az olasz nép „teljes fasizálásának” programjával (is) (K. FARKAS, 2015a). A rezsim a zsidók kizárásával egyúttal a nem zsidóknak is üzent. A fasizmus az „új ember megteremtése” negatív utópiájának bővületében élt, a fiatal olaszokba bele akarta nevelni saját felsőbbrendűségüket, egyúttal a „zsidók” alsóbbrendűségét (GABRIELLI, 2015).

Az iskolai szintéren bevezetett zsidóellenes intézkedések kevéssé ismertek, holott időben megelőzték az 1938. november 17-i keltezésű, „Az olasz faj védelmét szolgáló rendelkezések” című fajvédelmi kerettörvényt (ELMO, 1939). A „Fajvédelmi intézkedések a fasiszta iskolában” címet viselő 1390. sz. Törvényerejű Rendelet 1938. szeptember 5-én kelt. A rendelet értelmében állami, állami felügyelet alatt álló, vagy nem állami iskolába, amely törvényesen elismert végzettséget ad, bármilyen rendű és szintű is az intézmény, nem vehetnek fel zsidókat (betű szerint „zsidó fajú” egyéneket). Zsidókat egyetlen nem alkalmazhatnak tanársegédi állásban és egyetemi magántanári címet sem szerezhetnek. 1938. október 16-i határdátummal a zsidó tanárokat felfüggesztik állásukból, ugyanez érvényes az igazgatókra, az elemi iskola felügyelő személyzetére, a tanársegédekre, az egyetemi segédszemélyzetre és az egyetemi magántanárookra. Elbocsátás várt az Akadémiák, az Intézetek, a Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társulatok zsidó tagjaira. Zsidónak azt tekintette a rendelet, aki zsidó szülőktől származott, akkor is, ha nem gyakorolta az izraelita vallást (RDL, n. 1390, 1938). A jogi dokumentum tartalomelemzése arra világít rá, hogy a kormányzat az oktatás terepének tökéletes „zsidómentessé” tételét kívánta végrehajtani, mégpedig igen rövid idő alatt.

A zsidók oktatásával kapcsolatos következő szabályozás az „Elemi iskolák létesítése a zsidó fajú gyerekek számára” címet viselte, 1938. szeptember 23-i dátummal. Az 1630. sz. Törvényerejű Rendelet szerint a zsidó közösségek a Nemzeti Nevelés Minisztériumának jóváhagyásával elemi iskolákat nyithattak. Előírás volt, hogy állami tankönyveket használnak. Az iskolák fenntartási költségeit az izraelita hitközségeknek kellett állniuk, és itt taníthattak zsidó tanárok. A jogszabály értelmében a diákoknak a vizsgákat állami bizottság előtt kellett letenniük (RDL, n. 1630, 1938).

A zsidók oktatásának ügyében további jogszabályt hoztak 1938 november 15-én, amely „Az olasz iskolában alkalmazott fajvédelmi intézkedések összevonása és összehangolása egy jogszabályban” címet kapta. Az 1779. sz. Törvényerejű Rendelet legfontosabb pontja

az volt, hogy az izraelita hitközségek, vagy zsidó magánszemélyek létrehozhatnak közép-szintű oktatási intézményeket a zsidó gyermekek számára. A zsidó egyetemi hallgatókat érintő rész szerint a már megkezdett egyetemi tanulmányokat – ideiglenes rendelkezésként – folytathatják (RDL, n. 1779, 1938). A zsidóellenes rendelkezéseket minisztériumi körlevél- és táviratáradat egészítette ki (TANTI, 2002).

Joggal feltételezhető, hogy az 1938. szeptember 5-i dekrétum által kiváltott hatás – nemcsak a zsidó közösségben – kényszerítette a fasiszta kormányzatot az említett korrekciós intézkedések megtételére, melyek lehetővé tették zsidó elemi- és középiskolák létesítését. Az iskolai kirekesztés következményeiről az olasz nyelvű forrásokban különböző adatok szerepelnek. A leggyakrabban az alábbiak: 96 egyetemi tanár, 133 egyetemi tanársegéd, mintegy 200 egyetemi magántanár, 200 egyetemi hallgató, 279 középiskolai igazgató és tanár, több mint 100 elemi iskolai tanító, 1000 középiskolai és 4400 elemi iskolai tanuló került kizárásra (FELTRI, 1995; PALERMO, 2011; CAFFAZ, 1988).

A zsidókkal szembeni oktatási diszkrimináció következményeiről olasz nyelvű forrásmunkák szintetizáló elemzése és visszaemlékezések tartomelemzése révén, makro- és mikrotörténeti optikával érdekes vélemények rajzolódnak ki. A kizárás híre feldúlta a tanárokat és a diákokat egyaránt. A velencei Roberto Bassi az 1938/1939-es tanév első napján, október 16-a reggelén elment az iskolába, és beült a padba. Tanárnője, a fasiszta érzelmű De Nardis, aki egyébként mindig egyenruhában járt, hosszas politikai monológot tartott a gyerekeknek, amiből azok gyakorlatilag semmit nem értettek. Azt fejtegette, hogy a Duce szerint „hazaárulók vannak köztünk. Hallgattam és kicsit rosszul esett, amikor azt mondta, hogy a mi osztályunkban én vagyok egyedül a haza ellensége. Felállított és kiküldött a teremből. Meg kell mondanom, nagyon fáj, mert még soha nem küldtek ki az osztályból.” (BASSI, 2009). Az iskola igazgatója, Bressan Tanár Úr azonban odament hozzá és vigasztalni kezdte: „Nyugodj meg. Meglátod, minden jóra fordul.” (BASSI, 2009).

Paolo Ravennát és Giampaolo Minerbit egy napon hívatta tanárnőjük, Vera Dallarmi. „Rövid jelent volt. 38. októbere volt, az első iskolai napok egyike másoknak, de nem nekünk. A tegnapi még szigorú tanárnő megváltozott: 'Ha valamire szükségetek lenne – mondta – jusson eszetekbe, hogy mindig a tanárokat maradok.' Elmosolyodott, majd kikísért minket. Tehát nem voltunk egyedül.” (RAVENNA, 1988:39). A tanárnő szavai a fiúkat arról győzték meg, hogy a fasiszta közeg őt nem változtatta meg. Ugyanakkor fájdalmas volt rádöbenniük arra, hogy mások, a barátok elmaradtak, a ritka utcai találkozások alkalmával nem is üdvözölték őket. Oka lehetett, hogy a nem zsidó közösség is félt és kockázatosnak tartották, ha zsidókkal mutatkoznak és tartanak kapcsolatot.

Cesare Cases a zsidóellenes rendeletek és intézkedések váratlanságát emeli ki. Szerinte semmit nem lehetett érzékelni a zsidók ellen készülő viharról, és az iskolába „nem visszatérni [...] egyszerűen valami abszurd volt” (COEN, 1988:32). Ezt az álláspontot erősítik Wanda Lattes szavai is: „Aztán jöttek a zsidótörvények, amelyek nagyon kemények voltak, és most visszagondolva, több volt, mint szörnyű embertelenség, és [...] a gyerekeket kivetették az iskolából, az emberek nagyrészt az állásaikból, egész sereg egyetemi oktatót, [...] egyik napról a másikra, előkészítés nélkül. [...] nem mehettünk többé iskolába, sok gyerek járt hasonló cipőben; de ez csak az első jel volt. [...] elvesztettük [...] a megszokott életünket.” (LUCCI, 2001:57).

Az állami oktatásból történő kizárás a szülőknek is nehéz élethelyzet volt. Enzo Levi így emlékezett: „Valahányszor amikor az árja gyerekek kiabálását hallottam, akik a közeli iskolából hazafelé tartottak, arra gondoltam, hogy nem mostanában lesz, amikor mi is hazatérhetünk az iskolából és a gyerekeinket, szégyenünkre, nem tartják méltónak arra, hogy a többiekkel együtt tanuljanak az állami iskolában” (COEN, 1988:32).

A zsidó iskolák létesítését az 1938 szeptember 23-i és november 15-i rendelkezések mint „lehetőséget” említették, a közösség azonban egyértelműen „parancsként” értelmezte. Biztosítani kellett a fiatalok oktatását. Új fejezet kezdődött a zsidó iskolák megnyitásával. A nagyobb zsidó hitközségek, mint például Milánó, Trieszt, Róma, Velence, Torino, Firenze, Genova, Livorno, iskolákat alapítottak, esetleg a már meglévő-működő iskoláikat bővítették további osztályokkal. Nem mindenütt jött létre azonban zsidó iskola. Visszaemlékezésekből kitűnik, hogy ahol a kis lélekszámú közösségek nem tudták megszervezni, nagyon hiányzott az érintetteknek. Nápolyban például családi körben tanultak a diákok, Goriziában ingyenes magánkurzusokra mehettek a gyerekek, Mantovában és Pisában sem sikerült zsidó iskolát szervezni.

Sokhelyütt azonban igen, és a reménytelen helyzetből való kitorést jelentette, nagy boldogságot diák és tanár számára, reményt, ismét egyenlőnek érezhették magukat másokkal. Annamarcella Falco Tedeschi szavaival: „a csoda megvalósult: két hónappal a faji törvények kibocsátása után elkezdte működését az általános iskola felső tagozata és a középiskola” (FALCO TEDESCHI, 2010). Lina Corinaldi emlékei szerint „nagyon szép volt a zsidó iskola. A zsidó gimnáziumot a Zsidó Hitközség közelében létesítették azokkal a tanárokkal, akiket az utcára küldtek az állami iskolákból és egytől-egyig kitűnő tanárok voltak. Nagyon szép emlékem ez, csodálatos” (COEN 1988:103).

A kormány elismerte a zsidó iskolákban szerzett végzettséget. A program a „Vallás” kivételével megegyezett az állami iskolákéval. Belső életüket tekintve azonban ezek az intézmények teljesen más képet mutattak, mint Mussolini „fasiszta iskolája”, amit „megtisztítottak” a zsidóktól: „szabadok” volt. Egy hajdani zsidó diák emlékeiben így őrződött meg: „A tény maga, hogy az iskolában tanár és diák tulajdonképpen ’áldozat’, a szabadságmegvonó törvények miatt, egészen különösképp formálta a tanár-diák viszonyt és az iskolának határozottan antifasiszta jelleget kölcsönzött.” (MONETA, 2002).

Önellentmondásnak tűnő, hogy a fasiszta kormányzat a zsidó iskolák belső életével nem foglalkozott. A zsidó diákok izolált világba kerültek, zárt tanítási-tanulási színtérre, ahová nem hatolt be a fasiszta nevelési doktrína. A zsidó iskola jelentőségét Bruna Schreiber, a Trieszti Zsidó Iskola egykori diákja úgy összegezte, hogy „az állami iskolákból történő kizárás azzal fenyegetett, hogy elveszi tőlünk a jövőnket. A zsidó iskola ezt próbálta részben pótolni, a napi iskolai feladatokkal, a felelésekkel.” (GROSS, 2008). Ines Levi Colla, a Bolognai Zsidó Iskola iskola egykori tanára szerint „a légkör [...] békés volt, akkor is, ha nagyon izoláltak voltunk. [...] Persze, szórakoztunk is, de a tanulásra komoly gondot fektettünk. [...] Talán nem is gondoltunk bele, hogy ezek a „normál” órák segítettek nekünk megőrizni a nyugalmat olyan időkben, amelyek egyre nehezebbek lettek.” (LEVI COLLA, 2012). A zsidó iskolákat egy 1943-as keltezésű kormányzati rendelkezés bezárásra kényszerítette. Működésük fél évtizede alatt mintegy ötezer, az állami iskolákból kiszorított elemi- és középiskolás diák kapott lehetőséget arra, hogy tanuljon.

A források áttekintése és elemzése révén összefoglalóan kijelenthető, hogy a kisebbségekkel szemben megfogalmazott diszkriminatív oktatásügyi rendelkezések a fasiszta oktatáspolitikára kerülését mutatják. A fasiszta kormányzat belső jellemzőiből fakadt, hogy úgy a pár évtizede annektált Dél-Tirol németjeivel, mint a sok évszázada az országban élő zsidókkal szemben a jogfosztás nyelvét beszélte: a németekkel szembeni oktatásügyi irányelvek hívószavai „olaszosítás” és „asszimiláció” voltak, a zsidókkal kapcsolatosak pedig a „fajvédelem” és a „disszimiláció” fogalmi körében mozogtak. E rendelkezések lényegileg azonos forrásokból nyerték indítékaikat, egy nagyobb politikai paradigmának – „az olasz nép teljes és tökéletes homogenizációja” – képezve részét.

Mindkét diszkriminációt elszenvedett közösség gyermekei a „fekete iskola” áldozatainak tekinthetők. A dél-tiroli németek válasza az anyanyelvű oktatás lehetőségétől történő megfosztásra az ún. Katakombaiskolák hálózatának megszervezése volt, amely illegális mozgalomként segítette megőrizni a kulturális identitást. A „szellemi fajvédelemből” táplálkozó, zsidók elleni oktatási jogfosztásra adott közösségi válasz-parancs a zsidó iskolák legális megszervezése volt.

Megfogalmazható, hogy a dél-tiroli németek, majd pedig a zsidók által ösztönös önvédelmi mechanizmusból létrehozott „saját iskolarendszerek” méltóságteljes választ jelentettek a rezsim rendelkezéseire, oktatási lehetőséget és a közösséghez tartozás érzését adták az érintett közösségeknek.

Irodalom

- 15.7.1923: Ettore Tolomeis 32 „Provvedimenti per l’ Alto Adige”.
<http://www.uibk.ac.at/zeitgeschichte/zis/library/19230715.html> (2015.08.02.)
- Adami Gallo, Margit (a cura di) (2013): Manuale dell’ Alto Adige. Giunta Provinciale di Bolzano, Bolzano. <http://www.provincia.bz.it/usp> (2015.08.02.)
- Bassani, Giorgio (1962): Finzi-Continiék kertje. Magvető, Budapest.
- BASSI, Roberto (2009): Ricordi d’infanzia di Roberto Bassi. Bambino ebreo perseguitato dalle leggi razziali BRUNI, Elsa (2005): Greco e latino: le lingue classiche nella scuola italiana (1860-2005). Armando Editore, Roma.
- CAFFAZ, Ugo (a cura di) (1988): Discriminazione e persecuzione degli ebrei nell’ Italia fascista. La Giuntina, Firenze.
- CHARNITZKY, Jürgen (1996): Fascismo e scuola. La Nuova Editrice, Firenze.
- CHIAPPANO, Alessandra (2005): Il fascismo e l’ antisemitismo di stato. In: Minerbi, Alessandra (a cura di) 1938-1945 *La persecuzione degli ebrei in Italia*. Fondazione CDEC, Milano. 14-20.
- COEN, Fausto (1988): Italiani ed ebrei: come eravano. Casa Editrice Marietti, Genova.
- COSSETTO, Milena (é.n.): Dalla scuola asburgica alla Katakombenschulen: vita quotidiana a Fascismus und Nazismus. <http://www.emscuola.org/labdocstoria/storiae/Dossier/Dossier02/pdf-it/dossier2-03-07ScuolaAA.pdf> (2010.10.11.)
- Elmo, Luciano (1939): La condizione giuridica degli ebrei in Italia. Baldini&Castoldi, Milano.
- FALCO TEDESCHI, Annamarcella (é.n.): Testimonianza.
<http://www.binario21.org/testimonianze/annamarcellafalcotedeschi.htm> (2010.03.09.)
- FELTRI, Francesco Maria (1995): Il nazionalsocialismo e lo sterminio degli ebrei. La Giuntina, Firenze.
- FLAIM, Letizia (2010a): Scuole italiane in Bassa Atesina.
<http://www.emscuola.org/labdocstoria/storiae/storiaeRD/StoriaE-2010-123/strumenti/pdf/Scuole03.pdf> 11-26. (2015.07.28.)
- FLAIM, Letizia (2010b): Le „Katakombenschulen” in Bassa Atesina.
<http://www.emscuola.org/labdocstoria/storiae/storiaeRD/StoriaE-2010-123/strumenti/pdf/Scuole07.pdf> 51-70. (2010.11.18.)

- GABRIELLI, Gianluca (2015): Come nacque la „scuola di razza”. In: CESP (Centro Studi per la Scuola Pubblica) (a cura di): *Sui banchi del regime*. CESP, Bologna. 20-24.
- GABRIELLI, Gianluca (2012): Scuola di razza. <https://scienzeumanegiudici.wordpress.com/2012/03/03/gianluca-gabrielli-scuola-di-razza-1-razzismo-e-societa-italiana-2-gli-anni-del-fascismo-e-quelli-delle-classi-ponte/> (2012.04.10.)
- GROSS, Daniela (2008): Gli alunni della scuola ebraica 70 anni dopo le leggi razziste. <http://moked.it/triestebraica/2008/12/02/trieste-70-anni-dopo-le-leggi-razziste-gli-alunni-della-scuola-ebraica-s%E2%80%99incontrano/> (2010.03.05.)
- Goldmann, Hanna (é.n.): Mutter lehrt in Katakombenschule. http://www.virtuelles-haus-der-geschichtetirol.eu/jart/prj3/vhdgt/main.jart?contentid=1239028816462&personen_id=1236865510966&rel=de&reserve-mode=active&videos_id=1248123657303 (2015.08.30.)
- HAGER, Maria (é.n.): Ehemalige Katakombenschullehrerinnen berichten Rössler. 1. Helene Rössler. 2. Anna Schwarz http://www.emscuola.org/dofras/scuole/scuole_ted/M_Curie/interviste.htm (2015.08.04.)
- HARTUNGEN von, Christoph H. (2002): Breve storia contemporanea dell' Alto Adige (1928-2002) Consiglio della Provincia autonoma di Bolzano, Bolzano http://www.giovani.consigliobz.org/smartedit/documents/download/storia_alto_adige.pdf (2015.08.04.)
- K. FARKAS Claudia (2015a): Jogfosztástól a zsidó iskolákig. Fajvédelem és oktatáspolitikai a fasiszta Olaszországban. Belvedere Meridionale, Szeged.
- K. FARKAS Claudia (2015b): Olasz pedagógiai modellek. PTE FEEK, Pécs.
- K. FARKAS Claudia (2015c): Olasz pedagógiai modellek. Virágmandula Kft., Pécs.
- LEVI COLLA, Ines (é.n.): Ricordi di un' insegnante della Scuola Media Ebraica di Bologna. http://www.comunitadibologna.it/index.php?option=com_content&task=view&id=7 (2012.02.02.)
- LOZOVIUK, Petr (1993): Tirol – kettéosztott tartomány az egyesülő Európában? Regio, 1993/3. 21-33. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00015/pdf/02.pdf> (2015.08.01.)
- LUPU, Salvatore (2005): Il fascismo. Donzelli, Roma.
- MAZZATOSTA, Teresa Maria (1978): Il regime fascista tra educazione e propaganda 1935-1943. Nuova Universale Capelli Editore, Bologna.
- MICLET, Renzo (é.n.): Storie di scuola. <http://www.emscuola.org/labdocstoria/storiae/Rivista/Rivista05/download/StoriaE06-2004.pdf> (2014.01.12.)
- MONETA, Laura (2002): Nascita, crescita e vicissitudini della scuola ebraica di Milano. <http://www.morasha.it/tesi/mnta/mnta01.html> (2009.01.07.)
- NIGRO, Pietro Antonio (é.n.): La Scuola in Italia dalla legge Casati all' Autonomia scolastica. http://www.istitutodegasperi-emilia-romagna.it/pdf/nigro_1.pdf (2014.06.06.)
- OTTOLENGHI MORTARA, Luisella (1989): Testimonianza. In: Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai più. Spazio Libri Editori, Ferrara. 99.
- OVASSA, Carla (1986): Intervista. In: Caracciolo, Nicola: *Gli ebrei e l' Italia durante la guerra 1940-1945*. Bonacci, Roma. 172-175.
- PALERMO, Giulio (2011): L' Università dei baroni. Edizioni Punto Rosso, Milano.
- RAVENNA, Paolo (1989): Testimonianza. In: Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai più. Spazio Libri Editori, Ferrara. 38-42.
- REGIO DECRETO 01.10.1923. n. 2185. Ordinamento dei gradi scolastici e dei programmi didattici dell' istruzione elementare Gazzetta Ufficiale, 24.10.1923. 6505-6507.
- REGIO DECRETO LEGGE (RDL) 5 settembre 1938-XVI, n. 1390. Provvedimenti per la difesa della razza nella scuola fascista. <http://www.olokaustos.org/archivio/documenti/italia/380905-1390.htm> (2012.03.13.)
- Regio Decreto Legge (RDL) 23 settembre 1938-XVI, n. 1630. Istituzione di scuole elementari per fanciulli di razza ebraica. <http://www.olokaustos.org/archivio/documenti/italia/380923-1630.htm> (2012.03.13.)

- Regio Decreto Legge (RDL) 15 novembre 1938-XVII. n. 1779. Integrazione e coordinamento in unico testo delle norme già emanate per la difesa della razza nella Scuola Italiana. In: Elmo, Luciano (1939): *La condizione giuridica degli ebrei in Italia*. Baldini&Castoldi, Milano. 167-170.
- SARFATTI, Michele (2009): Contenuto e modalità della persecuzione antiebraica dell' Italia fascista 1938-1943. In: Garlati, Loredana – Vettor, Tiziana (a cura di): *Il diritto di fronte all' infamia nel diritto*. Giuffré Editore, Milano. 137-146.
- STEFANI, Piero (1989): Testimonianza. In: *Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai più*. Spazio Libri Editori, Ferrara. 95-98.
- TANTI, Giovanna (a cura di) (2002): La politica razziale del fascismo. Documenti dell' Archivio di Stato di Pisa. Quaderni del Centro per la didattica della Storia. Bandecchi&Vivaldi, Pontedera.
- TOGNARINI, Ivano (coord.) (2002): Il vecchio libro. La scuola del ventennio fascista: balilla e piccole italiane, soldati e massaie. Edizione Polistampa, Firenze.
- WALTER, Carolin – REICH, Elisabeth (é.n.): Ehemalige Katakombenschullehrerinnen berichten 3. Josefa Haller Auckentaler. 4. Martha Ebner
http://www.emscuola.org/dofras/scuole/scuole_ted/M_Curie/interviste2.htm (2015.08.04.)